

Nemoc, epidemie a raně novověká židovská společnost

PŘÍKLAD 1:

Moše Isserles (1530–1572), *Še'elot u-tšuvot – Responsa*, č. 19/20, úryvek (ed. Krakov 1640, fol. 47v–50v).

שאלה ראובן שהשכיר ביתו
לשמעון לזמן
אחד. שידור אצלו בכיתו ונגמר קניין
השכירות כמנהג העיר שלא היה גדר
מהיכול לחזור וקודם כניסת שמעון
לבית חלתה אשת שמעון חולי הקדחת
שקורין גע"ל זוכש בל"א לע' בהגיע זמן
כניסת שמעון לחדרו ראובן מעכב עליו
באמרו שאד עתה דהכי לא השכיר לו
ביתו שיקבל אצלו אש. זו החולנית חולי
כזה שהוא חולי מתדבק וע"י אונס זה
רועה ראובן לחזור משכירתו ולא רצה
ליקבל שמעון בביתו.

על ידי המדפיס הר"ר שמש טובים בן חתאין בעיר פראג שנת ה'תש"ח

K POVŠIMNUTÍ

A – V sazbě krakovského vydání je použito kombinované písmeno **ש** = שאלה אל ve slově שאלה.

B – Kdo je Ruben? A kdo je Šimon?

Úkol: Zde jsou úryvky Isserlesova responsa. Pokuste se z textu abstrahovat podstatu problému – jaké jsou motivace Rubena? A jak vlastně argumentuje Isserles? Klíčová slova:

השכיר : pronajal

קנין : pořízení, zde ve smyslu uzavření dohody (kinjan gamur – dokonale uzavřená dohoda)

לחזור : dosl. vrátit se, zde ve smyslu změnit názor, odstoupit od dohody

גע"ל זוכ"ט : německé slovo v hebrejském textu, správně Gelbsucht – žloutenka

חולי מתדבק : nakažlivá choroba (דבק – přilnout, přilepit se)

שכח : jedno z aramejských slov, která mají opačný význam než jejich heb. analogie: heb. שכח = zapomenout, aram. – nacházet se

עיפוש האויר : zkažený vzduch, epidemie – viz dále

שאלה: ראובן שהשכיר ביתו לשמעון לזמן אחד, שידור אצלו בביתו, ונגמר קנין השכירות כמנהג העיר, שלא היה אחד מהן יכול לחזור. וקודם כניסת שמעון לבית חלתה אשת שמעון חולי הקדחת, שקורין גע"ל זוכ"ט בל"א [בלשון אשכנז] ל"ע [לא עלינו], ובהגיע זמן כניסת שמעון לחדרו, ראובן מעכב עליו באמרו שאדעתא דהכי לא השכיר לו ביתו שיקבל אצלו אשתו החולנית חולי כזה, שהוא חולי מתדבק. וע"י אונס זה רועה ראובן לחזור משכירתו ולא רצה לקבל שמעון בביתו:

[...]

סוף דבר איני רואה כלל שיוכל משכיר זה לומר אדעתא דהכי לא השכרתי. אף אם נודה שזה שתלתה אשתו של שוכר מיקרי אונס כ"ש שאינו אונס שראוי לחזור בגינו, כי מה שאומר שהוא חולי מתדבק, כולו הבל. ומי שלבו נוקפו אומר כן כי השם, יתעלה, הוא המוחץ והרופא. ואם היה כדברי המשכיר, בטל כל דיני ביקור חולים, כי לא מצינו בשום מקום שחלקו בין חולי מתדבק לשאינו מתדבק

[...]

וכ"ש בנדון דידן דחולי זה שכיח מחמת עיפוש האויר הנהוג בעיר ההיא הוה מידי דשכיח ואין בית אשר לא היה שם חולי זה.

K chápání epidemických chorob v předmoderní době:

Vitruvius (1. st. n. l.) o správné volbě místa pro plánování města (*De architectura* I, 4, 1):

Výběr zdravého místa je prvořadý. Takové místo bude vyvýšené, nesmí tam být mlhy ani mráz, klima ani příliš horké, ani příliš studené, ale mírné. Dále, v okolí nesmí být bažiny. Když totiž ranní větrík vane za rozbřesku směrem k městu, pokud by s sebou přinášel mlhy z močálů a v nich přimíšený jedovatý dech tavných zvířat, který by se pak dostal do těl obyvatel, učinil by místo nezdravým.

Představa o „zkaženém vzduchu“ (řecky *miasma*) je přítomna i v židovské kultuře – viz právě výraz *ipuš avir*, který používá Isserles pro označení epidemické choroby. Tanach používá výrazu *dever* (mor) a obecnějších výrazu *magefa* (kořen נגפ – „rána“).

Toto vysvětlení původu epidemií se pojí s představou, že některá zvířata (mouchy, myši) vznikají z hnilobných procesů a nikoli normálním rozmnožováním.

PŘÍKLAD 2:

Jicchak z Corbeil (z. 1280), *Sefer micvot kacer* Jicchaka z Corbeil (Lo taase, č. 100):

מצות לא תעשה שלא לאכול רמשים. שנאמר (ויקרא יא, מ) ולא תטמאו את נפשותיכם בכל השרץ הרומש על הארץ. רמשים - הם הבאים מעיפושים, שלא מזכר ונקבה. והאוכל כזית מהן, לוקה. ונוהג בכל מקום ובכל זמן, בזכרים ובנקבות:

Lezoucí živočichové (*remes*, pl. *rmasim*) vznikají z hnilob (*ipušim*) a nikoli ze spojení samce a samice.

Důsledek: Snaha izolovat se od „zkaženého ovzduší“ izolací domů postižených osob nebo vykuřováním, vonnými látkami, popřípadě maskami.

Ilustrace: Paulus Fürst, *Doktor Zobák z Říma* (kolorovaná rytina, asi 1721), odkazující k moru, který roku 1656 zahubil v Římě asi 145 tisíc osob. Postava „morového doktora“ (*il medico della peste*) s výrazným zobákem (původně sloužil k umístění vonných bylin), se později stala jednou z nejbizarnějších masek benátského karnevalu.

PŘÍKLAD 3 – Nařízení císaře Rudolfa II. Židům během moru 1607 (ed. Bondy – Dvorský, sv. 2, s. 805–807).

1024 Verordnungen und Vorkehrungen, welche¹⁶⁰⁷ in den Prager Städten zur Zeit der Pest bezüglich der Juden getroffen wurden. 22. August bis 14. September 1607.

Artykulové z strany rány morové jménem JMCské nařízení.

Třetí. Z strany rány morové, poněvadž ta na mnoha místech z dopuštění božího proskakuje, o tom JMCská přísně vyměřovali a poroučeti ráčí, aby z těch míst, kdež táž rána morová prochází, žádný žádného do domu svého ani do hospod nepřijímal. A že se proslechá kterak by i zde v domích židovských táž rána morová proskakovala aby žádný do domův svých týchž Židův nepouštěl, jich nepřechováva a netrpěl. 22. srpna 1607.

Podle přísného jménem a na místě JMCské skrze JMt pána pana hejtmana Starého města Pražského učiněného poručení toto se při předešlých artykulích s pilností vyříditi a nad tím skutečná exekuci konati má.

Z strany Židův, těm jest poručeno, aby žádný z města svého nevycházel, po domích, po ulicích, na tarmarce aby nic neprodávali a semotam se netoulali, poněvadž tak nestydatí sou, že jakž hodnověrných lidí zprávy se činí i ti, kteří bolestmi morovními nakaženi jsou, do domův i po ulicích semotam běhati se nestydí. Naposledy z strany křížův bílých na domích dělání a pečetění, to se při předešlém nařízení zůstavuje. Actum in consilio feria 2. post s. Bartholomaei 27. August anno 1607.

Z kanceláře JMCské dekret, aby Židé na jisté artykule z ulice své zase vycházeti mohli.

Poctivým purgmistru a konšelům Starého města Pražského k dodání.

JMst Římský císař a Uherský, Český oc král, pán náš nejmilostivější, poctivým purgmistru a konšelům Starého města Pražského v známost uvozovati ráčí, že jest k tomu, aby Židé zase z ulice své vycházeti mohli, milostivé povolení své dáti ráčil však na ten a takový způsob:

1607 Předně, aby žádný z nich na most nevcházel ani přes přívaz přezobovat se nedal a Malé strany hned dokonce prázdní byli.

Druhé, aby po rynku ani po ulicích Starého ani Nového města semotam žádný se netoulal, obzvláště po domích s kobercí ani žádnými věcmi na prodej nechodil, leč by od někoho z vyšších stavův pro ně posláno bylo.

Třetí, šatův chodících starých obzvláště pak pernatých aby žádným způsobem buď v židech neb křesťanech, obzvláště pak v tarmarce, neprodávali.

Čtvrté, z sklepův svých ven na stolečky aby svých zboží krámských nevykládali, než v sklepe, dvře otevřené majice, seděli a prodávali.

Páté, kteří od nití, krájkův, čaprakův a jiných bílých věcí prodaj vedou, těm se propouští, aby v místě k tomu od starodávna nařízeném prodávati mohli, totiž pod loubím v tarmarce.

Šesté, tuláci a náhončí židovští, kteří jim kupcův dohazují, ti trpíni býti nemohou a jim se docela zapovídají.

Sedmé, co se masařův židovských dotejče, těm dne pátečního do sedumnácti hodin a nic déle aby sobě dobytka nakoupili se povoluje.

Osmé, žádných komor neb pokojův v domích křesťanských aby sobě k bydlení nejednali a nenajímali, nýbrž jich dokonce prázdní byli.

Deváté, tolikéž se jim zapovídá, aby do šenkovních domův křesťanských na pivo nechodili.

Desáté, kteří Židé odsud sou odjeli, těch aby všech jména poznamenána dali a žádného sem zase bez vůle vyšší vrchnosti nepouštěli a nepřijímali do dalšího o tom poručení.

Jedenácté, čistotu ve všech domích svých židovských a zvlášť po ulicích, odkudž nejvíce nakažení povětří pochází, aby zachovati hleděli, všelijaká bláta, nečistoty, kteréž se z domův jejich na ulici vypouštějí, aby na břehy vynésti dali a to pod skutečným trestáním, nad čímž starší jich obzvláště pozor jmiti mají, neb bude tolikéž jedna osoba naschválně nařízena, která by k tomu, aby se tak a nejinač chovali, dohlídala.

Dvanácté, poněvadž lázně křesťanům sou zapověděny, jim se tolikéž zapovídají, aby jich netopili.

Třinácté, v kterém by domě nemocný byl aneb umřel, ten aby se ihned spečetil a na dveřích místo bílého kříže kolečko žluté aby se udělalo.

Čtrnácté, hroby pro mrtvé své aby hluboce kopati dali, na mrtvé tělo kus vápna nehašeného vložice, na hroby tolikéž vápna nehašeného nasypali, nicméně v domích vápnem stěny bíliti dali.

Jestli pak kdo z Židův proti kterému z vejš položených artykulův 1607. něčeho by se dopustil, má nejprvé do vězení vzat a potom náležitě vedle uznání pokutován a trestán býti. A protož vejš dotčeným purg-mistru a konšelům JMCská poroučeti ráčí, aby tyto svrchupsané artykule vuobec Židům v známost uvedli a nad takovým JMCské nařízením skutečnou ruku drželi vědouc, že na tom jistou a milostivou vůli JMCské naplní. Decretum in consilio bohemico Pragae 14. Septembris anno 1607.

Mscr. Archiv der Stadt Prag 326, f. 70.

K POVŠIMNUTÍ

První opatření Židům vyčítá, že ačkoli u nich nákaza propukla, „i ti, kteříž bolestmi morními nakaženi jsou, do domův i po ulicích semotam běhati se nestydí.“ Zejména ve starším období byli Židé obviňováni z šíření moru a tato obvinění jsou doložena i v raném novověku. Viz následující úryvek ze soukromého dopisu rodiny Carmi o epidemii moru v Itálii 1575–76 (*Igrot bejt Carmi*, ed. Boksenboim, 1983, č. 6, s. 53):

ע"ד [על דבר] דבר (dever – mor) ב"מ [בר מינן] (aram. mimo nás) המנטובה, עודנו באבו לא יקטף (במלוא תוקפו, איוב ה:יב), אבל בויניצי' כמעט חלף ועבר. וה"ו [והס ושלום] (nedej Bože!) עוד מעט יסקלו אותנו הערלים הטמאים (špinaví neobřezanci), באמרם, כי היהודים הם סבת הדבר, וכל היהודים הבאים כאן אינם רוצים להביאם העירה, אפי' [אפילו] שיש להם פתק (petek – doklad) מהבריאאות, ואפי' היהודים מהעיר כשהולכים חוצה אינם רוצים שיכנסו. עתה יום א' נמצא קארטעלי (kartele – přípis) מספרים בגנות (obvinění) היהודים, ושלחום למילאנ"ו (Miláno, tam sídlil) (vládce házení na Merkulise – Merkura – modloslužebná praktika,) . עשו תועלת כזורק אבן למרקוליס (zde ve smyslu: bez užitku). כא"א [כבוד אדוני אבי] יצ"ו [ישמרהו צורו וגואלו] הראה להשרים שמה, ענו לו: די לכם שלא גרשו אתכם. וכי פנה כה וכה מצא כל הדלתות נעולות מכל הצדדים. כל מה דעבד רחמנא (Milosrdný = Bůh) לטב (tav – aram. tov) עבד, ואין להרהר (dumat, přemítat) אחר מדותיו. פה אומרים 'פטור הקטורת' בכונה גדולה ו'אבינו מלכנו', וזה כחדש ימים שהיהודים אינם קונים כלום רק מהתגרים (kupec), וכל שבת ושבת האלוף (předák) פורט י"ץ דורש ברבים.

Zkuste si dopis přečíst – povšimněte si, že s výjimkou některých formulaických zkratk je psán krásnou plynulou hebrejštinou – to uměli v té době pouze italská Židé. Styl si trénovali právě na soukromých i oficiálních dopisech. Schopnost psaní dopisů si tehdejší studenti osvojovali tím, že opisovali existující dopisy ze sbírek, které se za tímto účelem pořizovaly a opisovaly. Boksenbojmova edice těchto listářů (heb. igron, pl. igronot) má 6 svazků a obsahuje celou řadu nesmírně zajímavých dopisů, odrážející každodenní život té doby.

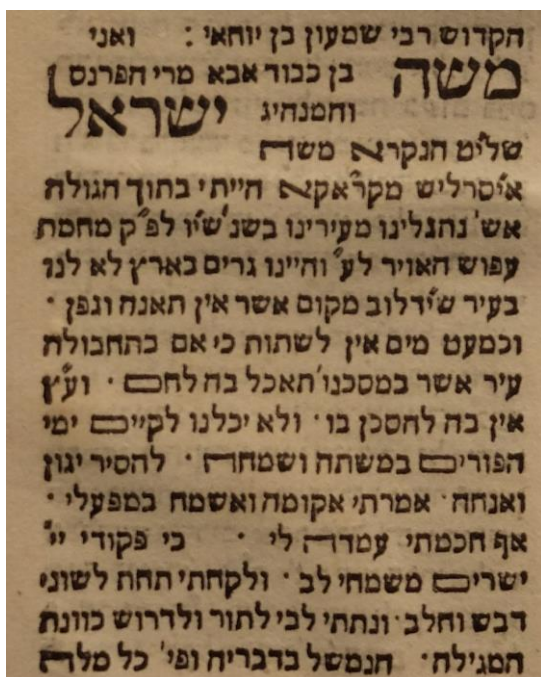

PŘÍKLAD 4

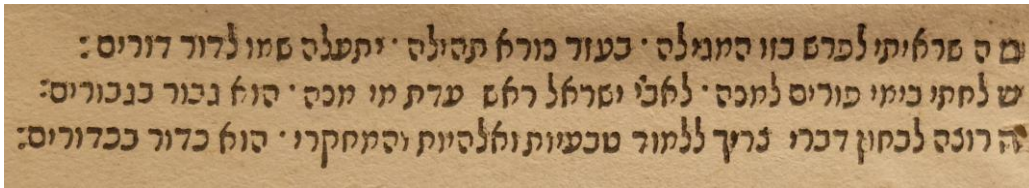
Šelomo Efrajim Lunčič (Z. 1619), *Amudej šeš* (Praha 1617, fol. 2r): „Stalo se v té době, v měsíci tišri roku (5)367 (říjen 1606), ... že Hospodin vytáhl se zbrojí hněvu proti národům a seslal na ně mor, skrze anděle zla, takže mnozí ze strachu před smrtí uprchli ze zmíněného místa (tj. z Prahy), a rovněž Izrael uprchl spolu s nimi, takže většina obce byla rozptýlena. Já jsem odešel spolu s vyhnanci jako jeden z nich do městečka Byšice, vzdáleného čtyři parasangy od svaté obce [pražské], spolu s učenici a bohatými lidmi.“

ויהי בעתים הללו כחגוש תשרי שק"ז לפ"ק ניתן לי
הרחחה קצת שלא בסוכתי כי הוציא ה' כלי זעמו
על האומות שלח בהם את הדבר משלחת מלאכי רעים
עד אשר מאימת מות ברחו רבים מן המקום הנ"ל ויכרח
ישראל גם בתוכם ונתפורה רוב הק' ואני בתוך הגולה
כאחר מהם אל עיר קטנה ושמה בישי"ן ברחוק ארבע
פרסאות מן הקהילה עם חכרותה קרושה חכמים ועשירים
עד אשר ישקיף ה' וירא וישיב שבות הקהילה הקדושה
להשיבם כיונים אל ארבותיהם כהיום חיים באלנו יחד *

Moše Isserles, *Mechir jajin* [komentář ke Svitku Ester], Cremona 1559, fol. 2r: „Já, Moše, syn svého ctěného otce a učitele, představeného obce, Jisraele, zvaný Moše Isserles z Krakova, jsem se ocitl mezi exulanty, kteří opustili naše město v roce 5316 (1545/46) kvůli epidemii, necht' nepostihne nás. Pobývali jsme v zemi cizí, v městě Szydłów, kde nebyly fíky ani réva, skoro ani voda k pití zde nebyla, aniž by člověk nevynaložil jistou vynalézavost. ... Nemohli jsme slavit Purim hostinou a radovánkami. ... Řekl jsem si tedy, že se potěším svou prací ... a pokusím se vyložit alegorický význam svitku Ester.“

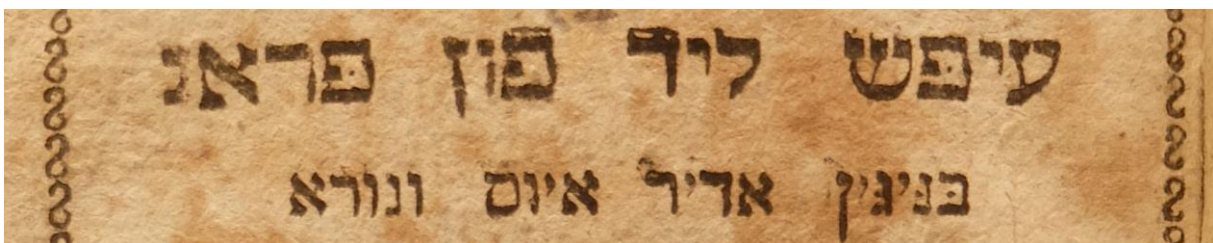
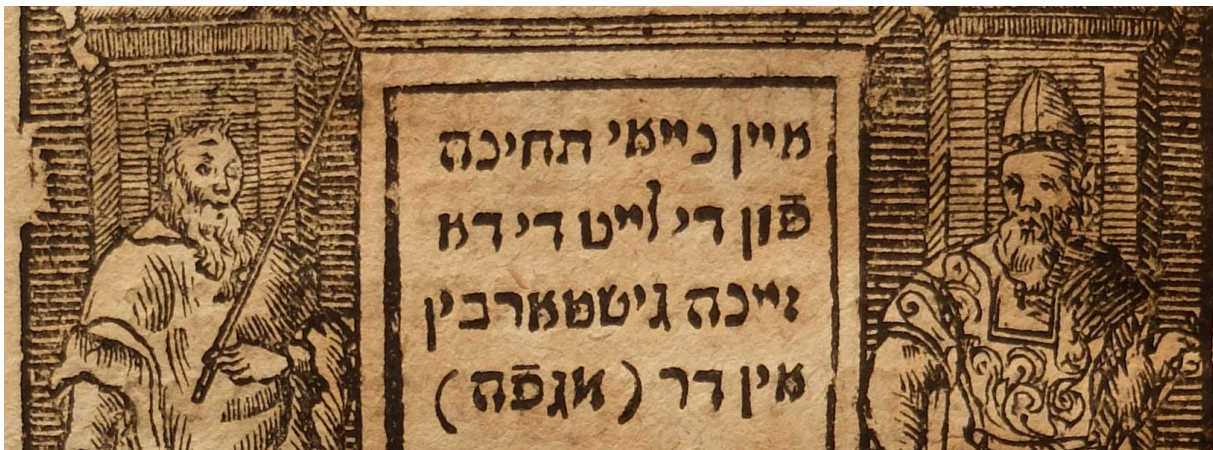

Isserles věnoval svůj komentář svému otci jako purimový dárek (fol. 24r):

PŘÍKLAD 5

Fascinující vhled do pocitů tehdejších lidí poskytují také zvláštní písně, skládané u příležitosti epidemií, jež kombinovaly zbožné prosby za odpuštění se záznamem historických okolností. Tyto písně, často v jidiš a na tehdy známé nápěvy, byly šířeny prostřednictvím drobných tištěných vydání, produkovaných nejčastěji v Praze a v Amsterdamu. Pražskou epidemií z roku 1713 tak připomíná *Ajn noj klog lid ... iber den grojsn eršreklekn ipeš* (Nový žalozpěv ... o velkém strašlivém moru) Mošeho Eisenstadtera (1714), zmiňující mimo jiné i datum, kdy nákaza vypukla a obsahující také recepty na léky proti nemoci a počty zemřelých podle jednotlivých dní. Tatáž epidemie se odráží v modlitbě, již téhož roku vydal Jissachar Berl Katz pod názvem *Ipeš lid fun Prag* (Píseň o pražském moru). Z roku 1719 pak pochází v Praze vydaná modlitba Matatji ben Meira Sobotkiho *Ajn naje tchine fun di lajt di da zajn geštorben in der magefa* (Nová modlitba za lidi kteří zemřeli na epidemii).

PŘÍKLAD 6

Chajim Vital, *Šaar ha-jichudim*, Lvov 1855.

Amulet (*kamea*) proti epidemii, kombinující starší amulet, připisovaný safedskému kabalistovi Jicchaku Luriovi Aškenazimu (Ari, 1534–1572) s dalšími jmény Boha a andělů, připisovanými středověkému německému učenici Eleazarovi z Wormsu a zakladateli polského chasidismu Jisraeli Baal Šem Tovovi. V úvodu knihy je čtenář upozorňován, že získá mimo jiné „Úžasné a svaté amulety, přinášející úspěch a uzdravení těhotné ženě, aby předčasně nepotratila plod svého lůna a usnadnil se jí porod, uzdravení z nemoci i ochranu před požárem a epidemií.“

Chajim Vital, *Šaar ha-jichud*, Korec 1783, fol. 39v (pův. amulet proti moru podle Ariho).

ПРІКЛАД 7

Moše Isserles, *Še'elot u-tšuvot – Responsa*, č. 112, úryvky.

Isserlesův žák Mordechaj přišel do Krakova poté, co se pohádal se svou ženou v Poznani. Vyjádřil rozhodnutí se s ní rozvést, ale pak si to rozmyslel a chtěl se k ní vrátit. V mezidobí žena zemřela během epidemie. Mordechaj upozorňuje, že neví, jestli žije jeho dcera, která zůstala s matkou a pokud zemřela, zda zemřela před nebo po své matce. Mordechaj se obává, že by mohlo být zpochybněno jeho právo po manželce dědit.

שנתבקשתי מכמהר"ר מרדכי במוה"ר אהרן משה תלמידי, למד בכאן ימים ושנים, לענין דינו אשר מתיירא על נפשו בסבת ירושת אשתו ז"ל, אשר הלכה לעולמה בעיפוש האויר ב"מ, ולא נודע עדין מה נעשה עם הבת אשר היתה לו עמה ז"ל, אם הבת עודנה בחיים או אזלה ח"ו בתר שבקה או קדמה לאם בפטירתה, וא"כ [ואם כן] היו נופלים חילוקים בענייני ירושת אשתו כאשר יתבאר.

[...]

השאלה הנה ר' מרדכי הנ"ל אומר שהיה איזה קטט בינו לבין אשתו והיה בחשקו לגרשה כי לא מצאה חן בעיניו או סבות אחרות רחוקות או קרובות שתלה עצמו בהן בתחילה ונסע מאשתו ובא הנה ק"ק קראקא ללמוד, ובעוד שהיה בכאן חתר דרכים וכתב כתבים לק"ק פוזנא באם היה בדרך אפשרות להשוות עמה לגרשה ולא אבתה שמוע, וזהו גלוי וידוע לכל, ואח"כ נפטרה אשתו ז"ל והלכה לעולמה ולכן מתיירא לנפשו שלא יאמרו עליו שנתן עיניו לגרשה ואינו יורש אשתו:

[...]

ר' מרדכי הנ"ל חזר ממרדו כאשר כתב בב"ד שגבה שניחם על הרעה אשר חשב לעשות לאשתו ורצה לבוא אצלה כאשר מבואר בב"ד שגבה אשר בידו, ופשיטא שבזה חזר לחזקתו לירש אשתו.